

PAPER DETAILS

TITLE: Teleolojik ve Deontolojik Açidan `Li-Vechillah` Teriminin Kur`an`in Ahlak Degerleriyle Iliskisi

AUTHORS: H BIRCAN

PAGES: 0-0

ORIGINAL PDF URL: <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/162660>

Teleolojik ve Deontolojik Açıdan “Li-Vechillâh” Teriminin Kur’an’ın Ahlâk Değerleriyle İlişkisi

H. Hüseyin BİRCAN*

Özet

Li-Vechillâh (Allah rızası için) kavramı, insan davranışları söz konusu olduğunda, Kur’an’da çok belirleyici bir yerde durmaktadır. Li-vechillâh, Kur’an’da, hem en yüce gaye –ki bu kurtuluş ve mutluluktur-, hem de ahlâkî değerlerin değerini belirleyen en genel ahlâkî bir ilke olarak görülmektedir.

Bu çalışmada söz konusu kavramın ahlâkî hayatta ve ahlâkî değerler konusundaki belirleyiciliği incelenmeye çalışılmıştır. Asıl ortaya konulmak istenen ise, Kur’an’ın kendi üslubu içinde sıraladığı ahlâkî “iyi”leri sadece yapmakla ve ahlâkî “kötü”leri de sadece yapmamakla insanın erdemli olup olamayacağıdır.

Çalışma iki kısımdan oluşmaktadır. Birincisi, ahlâk öğretilerinde ahlâkî değerlerin belirlenimi; ikincisi, Kur’an’da en yüce gaye, li-vechillâh ve ahlâkî değerler. Sonuçta ise Kur’an’dan çıkarılan veya çıkarılabilecek bir ahlâk görüşünün ne tür bir ahlâk öğretisi olabileceği tartışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Ahlâk, Değerler, Kur’an ahlâkı, Teleolojik etik, Deontolojik etik, İslâm ahlâkı

Abstract

The concept Li-Vechillah, God’s consent, occupies the most central and determinative place in Islam concerning human behaviours. The concept in Qur’an is seen as both the highest purposes of life, namely salvation and happiness, and the most general ethical principles that determine the degree of ethical values.

The purpose of this paper is to examine the concept of God’s consent in the determination of ethical life and ethical values. The paper is going to deal with the very question of whether man can be virtuous by doing simply what is good and avoiding what is bad in ethical terms as described in Qur’an in its own very unique style.

The paper consists of two sections: First, I will try to give a general account of the determination of ethical values in ethical doctrines. Then, the highest purpose, God’s consent and ethical values will be given a through evaluation. In conclusion, attention will be paid to the kind of ethical doctrine derived and/or can be derived from Qur’an.

Key Words: Ethics, values, Qur’anic ethic, teleological ethic, deontological ethic, Islamic ethics.

* Yrd. Doç. Dr., Yüzüncü Yıl Üniversitesi İlahiyat Fakültesi İslâm Felsefesi Öğretim Üyesi.

Giriş

Müslümanların günlük hayatta en çok tekrar ettikleri kavramlardan biri olan *li-Vechillâh* (Allah rızası için), başta ahlâk, tasavvuf ve siyaset olmak üzere her dönemde yazılmış İslâmî literatürde daima önemli kavramlar arasında yer almıştır. Bu, elbette ki Kur'an'ın İslâm düşüncesi üzerindeki belirleyiciliğinden kaynaklanmaktadır. Gerçekten de insan yaşantısı söz konusu olduğunda Kur'an'da çok belirleyici bir yere sahip olan *li-vechillâh*, ahlâkî açıdan da, hem ulaşılmaması istenen en yüce gaye –ki bu kurtuluş ve mutluluktur-, hem de ahlâkî değerler altında toplanabilecek niteliklerin değerini belirleyen en genel ahlâkî bir ilke olarak durmaktadır. Dolayısıyla hem teleolojik hem de deontolojik anlamlara sahip bir kavram olarak gözükmektedir.

Bu nedenle burada biz, diğer tarihsel ve kültürel unsurlara girmeden, teleolojik ve deontolojik ahlâk görüşlerinin kavramlarından ve ilkelerinden hareketle, söz konusu kavramın ahlâkî hayattaki belirleyiciliğine, ahlâkî değerlerle olan ilişkisine ve bir ahlâkî kaytarıcılığa fırsat verip vermediğine bakmaya çalışacağız. Buna geçmeden teleolojik ve deontolojik etiklerde ahlâkî değerlerin nasıl ve neye göre belirlendiğine genel olarak değineceğiz. Sonra mutluluğa ve ahlâkî erdemlere işaret eden bazı terimlere başvurarak *li-vechillâh* kavramının Kur'an'daki kullanımını okumaya çalışacağız. Öyle sanıyoruz ki bu, Kur'an'dan çıkarılan veya çıkarılabilecek bir ahlâk görüşünün ne tür bir ahlâk öğretisi olabileceği hakkında bir fikir verecektir ki, bunu da sonuçta tartışacağız. Dolayısıyla bu çalışma, ahlâkî değerlerin belirlenimini teleolojik ve deontolojik etiklerde ele alacağı gibi, konuyu Kur'an bağlamında da inceleyecektir. Gerçekten de acaba insan, Kur'an'ın kendi üslubu içinde sıraladığı ahlâkî niteliklerden “iyi” olanlarını, hangi sâikle olursa olsun, sadece yapmakla ve yine hangi sâikle olursa olsun “kötü” olanlarını da sadece yapmamakla erdemli olabilmekte midir?

I- Ahlâk Öğretilerinde Ahlâkî Değerlerin Belirlenimi Problemi

Ahlâk felsefesinin önemli kavramlarından olan değer kavramı, felsefe tarihinde, öznelci ve nesnelci açılardan değişik şekillerde tanımlanmış ve belirlenmiştir. Değerin mahiyeti ya da özüne ilişkin teorik açıklamalarda da, değerlerin türlerine ayrıldığından bahsedilir.¹ Buna göre değerler, ya amacı kendinde olup başka bir şey için araç olmayan ve özü itibarıyla, yalnız kendisi için; ya da başka bir şey için, başka bir şeye araç olduğu için istenendir. Ahlâkî değerlerin niteliklerinden olan iyi kavramıyla ifade edecek olursak, biri özü itibarıyla, kendinde

¹ Bu tanımların tasvir ve tahlili için bk. Doğan Özlem, “Değerler Sorununda Nesnelcilik/Mutlakçılık ve Öznelcilik/Rölativizm Tartışması Üzerine”, *Bilgi ve Değer Sempozyumu* içinde, Ankara 2003; Sarp Erk Ulaş, *Felsefe Sözlüğü*, Ankara 2002, “Değer” ve “Değer öğretisi” md.; ayrıca bk. İonna Kuçuradi, *İnsan ve Değerleri*, Ankara 1998, s. 5vd.

bulunan aslî nitelikten dolayı iyi; diğeri de başka bir şeyden dolayı, başka bir şeye araç olan iyi olmak üzere iki tür iyi vardır. Bu iki ayrı değer ya da değerlerin adının konması, aynı zamanda değerlerin neye göre belirleneceği, değer ölçütünün ne olacağı sorununa da çözümler sunduğu gibi, erdem ve erdemsizliği de tayin eder. Bu sorun açısından ahlâk öğretilerine bakıldığında, onların a) Gayeci (teleolojik) ahlâk ve b) Gayeci olmayan (deontolojik) ahlâk olmak üzere iki genel kategoriye ayrıldığı görülecektir. Kant'a kadar bütün Antik ve Ortaçağ ahlâk görüşleri ve dinî ahlâklar genellikle gayeci sayıldığı gibi, daha sonra da bu yaklaşım devam etmiştir. Kant'ın geliştirdiği ve daha çok onunla birlikte anılan gayeci olmayan ahlâk öğretisi ise bilindiği üzere ödev ahlâkı olarak isimlendirilmektedir.²

a) Teleolojik Ahlâk Görüşlerinde Ahlâkî Değerlerin Belirlenimi

Teleolojik/gayeci ahlâk, teleoloji teriminin anlamına uygun olarak³, ahlâkî fiilin değerini ve doğruluğunu belirleyen nihâî ögenin, o fiilin sonuçları ve gayesi olduğunu savunan ahlâk görüşüdür. Bu görüş, son derece iyi niyetli olarak veya ahlâkî ilkelere uyarak ya da ödevin sesini dinleyerek yapılmış olsa bile, sonucunun kişiye ve eylemden etkilenenlere zarar veren kötü ve olumsuz biçimde olması durumunda, o eylemin ahlâkî bakımdan kesinlikle yanlış olacağını savunur. Ahlâkî yargıların, ahlâkî eylemlerle ulaşılmak durumunda olan nihâî amaç

² bk. A. Cevizci, *Etîğe Giriş*, İstanbul 2002, s. 15-16; H. Hüseyin Bircan, *İslâm Felsefesinde Mutluluk*, İstanbul 2001, s. 21-38. Gerçi ayrı bir kategoride değerlendirilen bir de aksiyolojik etik görüşü vardır, ancak bu görüşü teleolojik kategori içinde değerlendirmek mümkündür. Aksiyolojik Etik Görüşü, tıpkı teleolojik etik gibi, iyi ve değer kavramlarını temele alır, fakat amaç-arac bağlamında yalnızca amacın iyiliği üzerinde yoğunlaşıp aracı göz ardı eden teleolojik etikten farklı olarak, karakter özellikleri ve eylemlerin de sadece iyi olan bir sonuca götürmek bakımından arızî ya da aracı bir değere değil, fakat aslî bir değere sahip bulunduklarını, gerçekten ve kendi başına iyi olduklarını öne sürer. Kısaca bu görüş teleolojik etiğe oldukça yakın olmakla birlikte, ondan ahlâkî eylemlerin, sadece sonuçlarının iyiliği bakımından değil de, aslî olarak ihtiva ettikleri değerden dolayı ahlâken doğru olduklarını öne sürmek bakımından farklılık gösterir. A. Cevizci, *Etîğe Giriş*, s. 16. En önemli temsilcileri M. Scheler ve N. Hartmann olan bu etik görüşü için ayrıca bk. A. Cevizci, s. 317-329, D. Özlem, a.g.m., s. 229-296.

³ Teleoloji terimi, aslında sadece insan davranışlarının değil kâinattaki her olayın, değişimin veya hareketin belli bir gayeyi (telos) gerçekleştirmeye yönelik olarak meydana geldiğine; gaf sebepleri temele alarak geçmiş ve anı gelecek aracılığıyla açıklayan, gayelerle araçlar arasında bir ilişkiler manzumesi gören yaklaşıma işaret eden bir terimdir. Tabiatın bir amaca göre düzenlenmiş, bir hedefe yönel(til)miş veya fonksiyonel olarak belirlenmiş olduğundan hareket eden bu yaklaşım, olaylarla, nesnelerle, eylemlerle, öznelere ilgili değerlendirmelerimizin yalnızca yönelmiş oldukları gayeler hesaba katılarak açıklanıp haklı kılınabileceğini savunur. Arapça gâiyye veya el-gâye ve el-garaz terimlerinin İslâm felsefesinde kazandıkları muhteva da aynı anlamları içermektedir. bk. Bedîa Akarsu, *Felsefe Terimleri Sözlüğü*, İstanbul 1994, s. 70-71; A. Cevizci, *Felsefe Sözlüğü*, s. 836; A. Laland, *Mevsûatü Laland el-felsefiyye*, Arapçaya çev. H. A. Halil ve A. Uveydad, Beyrut ty. "teleoloji/gâiyye" md.; Cemil Saliba, *el-Mu temû'l-felsefiyye*, Beyrut 1982, II, 126; H. H. Bircan, s. 21-22, 62-63.

ya da sonucun iyiliği yahut değeriyle haklı kılınacağına ısrar eder. Bu nedenle teleolojik/gayeci teoriler, aynı zamanda sonuççu etik öğretileri olarak bilinirler.⁴

Teleolojik ahlâk görüşlerinde ahlâkî değerler temele alınmaktadır; ilk önce “İyi nedir?” sorusu cevaplandırılmakta, daha sonra “Doğru fiil nedir?” sorusunun cevabına geçilmektedir. Dolayısıyla gayeci ahlâklarda değere ilişkin düşünme, ahlâkî yükümlülüğe ilişkin düşünmeden önce gelmekte; elde edilmesi gereken değer önce bir gaye olarak belirlenmekte, sonra da o gayeye ulaştıracak araç-değerler araştırılmaktadır. Gaye-güdücü bir varlık olarak görünen insan da, önce düşünen ve bilen gücüyle “kendi başına iyi”nin ne olduğuna karar vermekte, sonra da yapan, eyleyen gücüyle söz konusu iyiyi gerçekleştirmek için faaliyete koyulmaktadır.⁵

Gayeci ahlâklarda iyi, hem gayelerin hem de araçların niteliğini belirleyen bir kavramdır. Fakat gayeler ve iyiler çok olduğundan kendi kendine yeten, ona ulaşınca talebin sona ereceği düşünülen ve bizâtihi iyi olan bir en son gaye ve onun değer olarak ifadesi olan bir en yüksek iyi (summum bonum, el-hayru'l-a'lâ) belirlemek, bu ahlâk öğretilerinin ilk görevi olmuştur. Dolayısıyla temel problemlerinden biri en yüksek iyi olan bu teorilerde, en yüce mutluluk, kendini gerçekleştirme ya da en çok sayıda insanın en büyük mutluluğu gibi bir summum bonum, ulaşılması gereken nihâî amaç olarak farklı şekillerde konumlanır.⁶

Gayeci ahlâk görüşleri, hem en yüksek iyiye verdikleri cevaba, hem de bu cevap aynı olsa bile ona yükledikleri anlamlara göre birbirinden ayrılmaktadırlar. Şöyle ki “Ahlâkî davranışların en son gayesi nedir?” sorusuna “Bizâtihi ve en yüksek iyi olan mutluluktur” cevabını veren gayeci ahlâk görüşlerine, aynı zamanda mutlulukçu (eudaimonist) ahlâk öğretileri denmektedir ki, bu öğretilerde kendinden dolayı iyi olan mutluluktur (eudaimonia, es-sa'âde); onun dışındaki her ahlâkî değer izafî/arizî olarak iyidir. Bu arizî iyileri, yani ahlâkî fiillerin değerini de, bizâtihi iyi olarak belirlenen mutluluk veya en yüce gaye olarak gösterilen mutluluğa ulaştırıp ulaştırmaması belirlemektedir. Dolayısıyla en yüce gaye ve en

⁴ A. Cevizci, *Etüğe Giriş*, s. 15. Teleolojik etikler için ayrıca bk. a.g.e., s. 40, 44-45, 48, 69, 88, 190; Ray Billinton, *Felsefeyi Yaşamak*, çev. A. Yılmaz, Ayrıntı yay., İstanbul 1997, s. 197-221.

⁵ Mehmet S. Aydın, “İbn Sinâ'nın Mutluluk Anlayışı”, *İbn Sinâ'nın Doğumunun Bininci Yıl Armağanı*, Der. A. Sayılı, Ankara 1984, s. 435.

⁶ Ahlâk teorileri iyi, kötü, doğru eylem ve irade özgürlüğü gibi ahlâkın çevresinde dolandığı temel problemler içinde bilhassa en yüksek iyiye verdikleri cevaba göre birbirlerinden ayrılmaktadırlar. Öte yandan en yüksek iyinin ne olduğu sorusuna, ahlâk felsefesinin bir konusu olarak asla anlamlı bir cevap verilemeyeceğini savunan görüşler vardır. Bunun tam aksi bir görüşe göre ise, ahlâk felsefesinin görevi aslında bu soruyu cevaplamaktır ki, buna göre insan hayatının anlam ve değeri, bir en yüksek gayeye ulaşma çabasında belirir ve ahlâkî açıdan bakıldığında bu en son gaye, en yüksek iyidir. bk. Kant, *Etik Üzerine Dersler*, çev. O. Özgüel, İstanbul 1994, I, 17; Herald Delius, “Etik”, *Günümüzde Felsefe Disiplinleri* içinde, çev. D. Özlem, Ara yay. İstanbul 1990, s. 314-315; A. Cevizci, *Etüğe Giriş*, s. 15.

yüksek iyi olarak mutluluğun gösterilmesi, mutlulukçu ahlâk öğretilerinin temel belirlenimi olmaktadır. Ahlâk felsefelerinin çoğunluğu, belirtildiği gibi, mutlulukçu ve gayecidir. Örneğin Sokrates'in entellektüalist ahlâkı, Aristo'nun eudaimonizmi ya da Epikürosçuların hazcılığı gibi İlkçağın bütün mutlulukçu görüşleri; Hristiyan ve müslüman düşünürlerin geliştirdikleri ahlâk görüşleri; yararcılık ve ahlâkî egoizm gibi modern dönemin ahlâk teorileri de teleolojik etik kapsamına girer. Yine gayeleri bakımından ahlâkî birer sistem kurmaya elverişli düzenlemeler içeren dinlerin, değişik biçimlerde sunulmuş ve farklı kavramlarla ifade edilmiş olsa da, nihaî anlamda insana vaat ettiği şeyin mutluluk olduğu açıktır.⁷

Mutlulukçuluk, düşünce tarihi boyunca çeşitli biçimlerde ortaya çıkmıştır. Söz gelimi mutluluk, “duygusal (hissî) veya ruhsal (aklî, mânevî, tinsel) haz (lezzet, hedone)” olarak anlaşıldığında, karşımıza çıkan mutlulukçuluk, hazcılıktır (hedonizm); “fayda” olarak belirlendiğinde ise faydacılık (utilitarisme) olmaktadır. Ancak ister haz ister fayda olarak belirlensin mutluluk, insanî olan her şeyin, bu yüzden de ahlâkî eylemin motif ve gayesidir; ahlâklılığı, ahlâkî fiilin değerini belirleyen ilkedir. Faydacılığın ünlü savunucusu J. S. Mill'in ifadeleriyle insanın tabiatı, mutluluğun bir parçası olmayan veya mutluluğa araç olmayan hiçbir şeyi istemeyecek şekilde yaratıldıysa -ki öyledir- mutluluk, insan fiillerinin tek amacı ve onlarda kullanılması zorunlu bir ölçüt demektir. Buradan onun ahlâkî eylemin kriteri olması gerektiği ortaya çıkar. Öyleyse mutluluk insan eylemlerinin nihaî amacıdır ve bu nedenle de ahlâk normudur.⁸

Bu ifadeler, mutlulukçu ahlâk öğretilerinin genel bir tanımını ortaya koymaktadır. Nitekim meselâ Antikçağda Aristoteles, Ortaçağda Fârâbî ve modern dönemde Spinoza, mutluluğu, hemen aynı ifadelerle belirlemişlerdir. Ancak mutlulukçu ahlâk görüşleri, her insanın gönülden istediği, arzu ve tercih ettiği, ulaşmaya çabaladığı gayenin mutluluk olduğunda anlaşmalarına rağmen, başta mutluluğun mahiyeti, onun ne olduğu, nasıl elde edilebileceği, insan davranışlarındaki belirleyiciliği, hangi alanda (akıl-duygu, dünya-ahiret) tam olarak gerçekleşeceği gibi konular hep tartışıla gelmiştir. Ancak mutluluğun mahiyeti üzerindeki tartışmalar bir yana, burada açık olan şudur ki, ahlâkî fiilin değeri mutluluğa göre açıklanmaktadır. Fârâbî'nin ifadeleriyle “mutluluğun elde edilmesinde

⁷ bk. Fritz Heinemann, “Etik”, *Günümüzde Felsefe Disiplinleri* içinde (çev. D. Özlem), İstanbul 1990, s. 344; A. Cevizci, *Etîğe Giriş*, s. 15, 40-45, 48, 69; Ahmet Cevizci, *Aydınlanma Felsefesi*, Bursa 2002, s. 125-127, 138-139, 151-152, 178-179; Bedia Akarsu, *Ahlâk Öğretileri*, İstanbul 1982, s. 21 vd.; H. H. Bircan, *İslâm Felsefesinde Mutluluk*, s. 21 vd.

⁸ J. Stuart Mill, *Faydacılık*, çev. Nazmi Coşkunlar, İstanbul 1965, s. 19-20, 54-55; ayrıca bk. Annemarie Pieper, *Etîğe Giriş* (çev. V. Atayman ve G. Sezer), İstanbul 1999, s. 135.

yararlı olan her şey iyi, her ne şekilde olursa olsun ona engel olan her şey kötüdür.”⁹

b) Ödev Ahlâkında Ahlâkî Değerlerin Belirlenimi

Ödev ahlâkî/deontolojik etik, teleolojik etiğin karşısında yer alır. Sonuçtan ziyade doğru eylem problemi üzerinde yoğunlaşır ve ahlâkî bir eylemin doğruluğu ya da yanlışlığının, eylemin sonuçlarından bağımsız olarak, onun birtakım eylem kurallarını yerine getirip getirmemesiyle belirlenmesi gereğini öne sürer. Eylemin sonucundan ziyade, temelindeki niyet, ilke ve gerçekleştirdiği ödevin önemli olduğunu savunur. Ve akıllı ve sorumlu bir varlık olarak insanın yerine getirmek durumunda olduğu birtakım ödevleri bulunduğu düşüncesinden hareketle, ahlâkın temeline ödevi yerleştirir.¹⁰

Kant’ın sistemleştirdiği mutlulukçu ve gayeci olmayan (non-eudaimonistic)¹¹ bu ahlâk görüşüne göre, bizâtihi iyi olan mutluluk değil erdemdir, ahlâklılıktır. Ahlâkî yükümlülük ya da ödev, değerden önce gelir ve sonuçlarından bağımsız olarak ahlâkî iyiyi belirler. Kant’ın ifadeleriyle “iyi”nin ya da “iyi istem”in (iyi iradenin) ne olduğunu belirleyen “ahlâk yasası”dır. Neyin iyi, neyin kötü olduğuna ancak bu yasaya göre karar verilebilir, daha önceki filozofların hep yapmaya çalıştıkları gibi yasadan önce neyin iyi neyin kötü olduğu söylenemez. Akıllı bir varlık olarak insanın ahlâklı/erdemli olmasından söz edilebilecekse eğer, o zaman ahlâkın tamamıyla özgür iradeye ve ödev duygusuna dayanması gerekmektedir. Bir seçme/irade iyi olduğu için yasaya uygun değil, yasaya uygun olduğu için iyidir. Ahlâk felsefesi de iradeyi iyi kullanma kurallarını içerir.¹²

Kant’a göre ahlâkî olarak neyin gerçekleşmesi gerektiğini ifade eden kurallar ve buyruklar; ya öznel, pragmatiktir ve şartlı olarak buyururlar ya da nesneldir, hiçbir şart içermez ve şartsız olarak buyururlar. Fakat mutlak zorunluluk taşıyan bir buyruk, kanun ya da kural, ancak ahlâk kanunu olarak geçerli bir yükümlülük sebebi olabilir. Bu anlamda tek bir şartsız buyruk vardır: “Sadece aynı zamanda genel bir kanun olmasını isteyebileceğin ilkeye göre eylemde bulun.”¹³ Herkese uygulanmasının istenebileceği bir ilkeye göre davranışta bulunulmasının gerekli-

⁹ Fârâbî, *Füsûl münteze’a*, (nşr. Fevzi M. Neccar), Beyrut 1986, s. 45-46; Fârâbî, *Araû ehli’l-medîneti’l-fâzıla* (nşr., Nasri Nadir), Beyrut 1986, s. 103-106.

¹⁰ A. Cevizci, *Etiğe Giriş*, s. 16.

¹¹ bk. J. Herman Randall v.dğr., *Felsefeye Giriş*, çev. A. Arslan, İzmir 1982, s. 197.

¹² bk. Kant, *Ahlâk Metafizikinin Temellendirilmesi* (Bundan sonra bu eser Ah. M. T. şeklinde anılacaktır), (çev. İ. Kuçuradi), Ankara 1995, s. 8, 29, 37; Kant, *Pratik Akılın Eleştirisi*, (Bundan sonra bu eser PAE şeklinde anılacaktır, çev. İonna Kuçuradi v.dğr.) Ankara 1984, s. 38. Ahlâk’ta irade özgürlüğünün genel bir değerlendirmesi için bk. H. Delius, “Etik”, s. 316-319.

¹³ Kant, *Ah. M. T.*, s. 29-33, 38, 42, 49-50, 72-73; Kant, *Etik Üzerine Dersler* (Bundan sonra bu eser EÜD şeklinde anılacaktır), çev. Oğuz Özgüel, İstanbul 1994, s.12-15.

liğini ifade eden bu kanuna ahlâklılık buyruğu da diyen Kant'a göre diğer ahlâkî buyruklar bu buyruktan türetilmelidir.¹⁴ Böylece ahlâkî buyruklar, sonuçları ne olursa olsun ahlâklılığı yani erdemi ödev adı altında buyuran buyruklar olacak ve hiçbir şartı ve patolojik ilkeyi kapsamayacaktır.¹⁵

Ancak Kant'a göre bir fiili "ödevde uygun yapmak" ile "ödevden dolayı yapmak" aynı şey değildir. Şu ya da bu arzumuz yerine gelsin diye ödevde uymuş olabiliriz. Fakat iyiyi irade etmiş ve saf pratik aklın kanununa uymuş olabilmemiz için ödevden dolayı eylemde bulunmamız zorunludur. Sadece ödevden dolayı eylemde bulunan insan kendi eğilimlerini, empirik şartlarını aşabilmekte ve tabiatın mekanizminin üstüne çıkabilmektedir. Dolayısıyla bir zorlamayı içinde taşıyan ahlâkî yükümlülük, iyiyi irade etmenin ve onu ödevden dolayı yapmanın sonucu olarak ortaya çıkar. Yükümlülükteki bu zorlama da, akıldan ve aklın objesinden gelen bir zorlamadır.¹⁶ Kısaca bir ahlâkî eylemin gerisinde yatan, eyleme karar verdikten niyet veya sâikleri maksim/ilke olarak tanımlayan¹⁷ Kant'a göre bu ilkeler, ödev duygusunun, ödevde saygının ve ödevden dolayı yapılmış olma şuurunun ürünü olan ilkeler olmalıdır.

Burada şunu da belirtelim ki Kant, ahlâk kanunundan başka iradeyi belirleyen şeylerin hepsinin empirik ve böyle olmakla da mutluluk ilkesine ait olduklarını söyler ve bu nedenle de onların en yüksek ahlâklılık ilkesinden ayrılması gerektiğinde ısrar eder.¹⁸ Ona göre insanın mutluluğu ilkesine geri götürülebilecek bütün ahlâk kuralları öznel şartlara dayandıkları için, genellik gösteren

¹⁴ Evrenselleştirilebilirlik ilkesi olarak bilinen bu temel buyruktan Kant üç kesin buyruk daha türetir: a) Genel ödev buyruğu: "Davranışın ilkesi sanki senin iradenle genel bir tabiat kanunu olacakmış gibi eylemde bulun." b) Sadece insanlığın gaye olarak görülmesini ifade eden buyruk: "İnsanlığı kendi şahsında olsun başkasının şahsında olsun, bir araç değil gaye görerek eylemde bulun." c) İrade özgürlüğünü dile getiren buyruk: "Öyle hareket et ki senin iradenin ilkesi, genel bir kanun koyucu iradenin ilkesi olarak tanınabilsin." bk. *Ah.M.T.*, s. 29-33, 38, 42, 49-50.

¹⁵ Kant, *PAE*, s. 42-43; 94; *EÜD*, I, 54; ayrıca bk. M. Aydın, *Tanrı-Ahlâk İlişkisi*, Ankara 1991, s. 33, 36.

¹⁶ *a.g.e.*, s. 36. "Bir eylemin yükümlülüğünden dolayı nesnel zorunluluğuna" ödev dendiğini söyleyen Kant'a göre ödev kavramı, nesnel olarak eylemin kanuna uygunluğunu, öznel olarak yani ilkelere bakımından ve iradenin kanunla belirlenmesinin tek yolu olarak kanuna saygıyı ister. Ödevde uygun eylemde bulunmuş olma ile ödevden dolayı eylemde bulunmuş olma şuurı arasındaki fark buna dayanır. Kant, *Ah. M. T.*, s. 57; *PAE*, s. 89-90. Öte yandan Kant'a göre bütün ahlâk kavramlarının yeri ve kaynağı ahlâk kanunun öznesi ve özgür irade sahibi olan insandır ve onlar onun aklında apriori olarak bulunur. *Ah. M. T.*, s. 27; *EÜD*, I, 53. Ahlâkî yükümlülük için bk. Kant, *Ah. M. T.*, s. 57.

¹⁷ bk. Kant, *Ah.M.T.*, s. 37-38.

¹⁸ Kant, *PAE*, s. 102.

kurallar verebilirse de hiçbirisi evrensel kurallar veremezler. Dolayısıyla mutluluk ilkesi kesinlikle bir ahlâk kanunu olamaz.¹⁹

Bu sebeple mutluluk ilkesinin, ahlâklılık ilkesinden çok dikkatli bir şekilde ayrılması gerektiğini, fakat bu ayırt etmenin, ikisinin karşı karşıya konduğu anlamına gelmediğini söyleyen Kant'a göre saf pratik aklın istediği, kişinin mutluluk isteğinden vazgeçmesi değil, ödev söz konusu olduğu zaman mutluluğu hiç hesaba katmamasıdır. Bunun haricinde insanın mutluluğu için uğraşması bir ödev bile olabilir. Çünkü mutluluk, kısmen ödevi yerine getirmenin –beceriye, sağlığı, zenginliği de içine alan- araçlarını taşır. Bunlardan tamamen yoksun olmak kişiyi ayartıp ödevini çiğnemesine yol açabilir. Ne var ki mutluluğu geliştirme, dolaysız olarak hiçbir zaman ödev olamaz.²⁰ Bu nedenle iradenin nesnesi, kesinlikle erdem olmalıdır. Başka bir ifadeyle erdem, insan için istenir görünen her şeyin, dolayısıyla mutluluğa ulaşma yolundaki her türlü çabamızın en üst şartı, bu sebeple de bizâtihi iyidir.²¹ Dolayısıyla değeri belirleyen ilke mutluluk değil, ahlâklılık ilkesidir, yani ahlâk kanunudur. Mutluluk ise, ona sahip olan için gerçi hoş bir şeydir, ama her bakımdan bir iyi değildir. Onun iyiliği her zaman ahlâk kanuna uygun davranma şartına bağlıdır.²²

Buna göre açıktır ki ahlâkî eylem ya da iyi, yalnızca ahlâk kanunundan çıkarılmalı ve o sadece ödevi saygıdan dolayı yapılmalıdır. Herkesin kendi eğilimlerine göre gerçekleşen, keyfi bir seçimin ilkesi olan mutluluğa²³ gelince, o, ahlâklılığı belirleyemez. Zira insanların mutluluğu nerede gördüğü, onların haz ve acı duygularıyla, hatta aynı özneye bile bu duyguların değişmesine bağlı olarak farklılık gösteren ihtiyaçlarıyla ilgilidir. Ayrıca mutluluk arzusu söz konusu olduğunda, önemli olan kanuna uygunluğun biçimi değil, sırf içeriktir, yani burada kanuna uymaktaki amaç, sadece zevke/hazza ulaşılıp ulaşılmayacağı ve ne kadar haz alınacağıdır.²⁴ Hâlbuki ahlâk, “kendimizi nasıl mutlu kılacağımızın

¹⁹ Kant, PAE, s. 40-43. Kant'a göre, ahlâk kanunun haricinde iradeyi belirleyen sebep olarak belli bir şeyi ileri süren pratik ilkelerin hepsi empirik ve şartlı, böyle olmakla sonuçta mutluluk ilkesine ait olduklarından, mutluluk ilkesi en fazla reddedilecek bir ilkedir. Ancak, Kant mutluluk ilkesiyle ahlâklılık ilkesini böylece ayırmakla birlikte ahlâklılık ile mutluluğu en yüksek iyi kavramında birleştirir. Ona göre ahlâklılık ile mutluluk, en yüksek iyinin iki temel ögesidir. En yüksek iyi bu iki ögenin bir sentezidir. Ancak en yüksek iyi, iradeyi belirleyen nesnel sebep değildir. Mutluluk ve mutluluk ilkesi de dahil bk. Kant, *Ah. M.T.*, s. 34-35, 60; PAE, s. 65-66, 70, 101-102, 123-125; Ayrıca bk. M. Aydın, *Tanın-Ahlâk İlişkisi*, s. 29-32; B. Akarsu, *Ahlâk Öğretileri*, s. 255-256; H. H. Bircan, *a.g.e.*, s. 30-38.

²⁰ Kant, PAE, s. 101-102.

²¹ Kant “erdem, bizatihi iyi, mutluluğa layık olma ve ahlâklılığı” hemen aynı anlamda kullanır. bk. *a.g.e.*, s. 120, 141-142.

²² *a.g.e.*, s. 119-121, 137.

²³ *a.g.e.*, s. 81. Kant'ın mutluluk hakkındaki diğer belirlemeleri için bk. *a.g.e.*, s. 25, 81, 135.

²⁴ Kant, PAE., s. 28-29; ayrıca bk. *a.g.e.*, s. 34, 42-43. Kant'a göre bütün materyel yani belli bir içeriğe sahip olan pratik ilkelerin hepsi insanın kendisini sevmesi ya da mutluluğu genel ilkesi

değil, mutluluğa nasıl lâayık olmamız gerektiğinin öğretisidir.”²⁵ Her türlü layık olma gibi mutluluğa lâayık olma da ahlâkî davranışa bağlıdır.²⁶

Böylece Kant'ın ahlâk öğretisi, iyi ve kötü kavramlarının ancak ahlâk kanunu aracılığıyla belirlenmesi ve ahlâklılığın/erdemın ödev adı altında şartsız olarak buyrulması gerektiğini savunan bir görüştür. Aynı zamanda teleolojik etiklerin ve eudaimonizmin detaylı bir eleştirisi olan bu görüş, her türlü içerikten soyutlanmış, şartsız (kategorik) buyruklardan oluşan formel bir sistemdir. Bu sisteme göre buyrukları hep şartlı (hipotetik) olan gaye-güdücü ahlâk görüşlerinin hiç birinden ahlâklılık çıkarılamaz. Çünkü iradeyi bir şarta bağlayıp belli bir amaca ulaşmak için ne yapılması gerektiğini söyleyen şartlı buyruklar, söz konusu amaca ulaşmak istemeyenleri ilgilendirmeyeceğinden, herkes için geçerli bir buyruk olamaz. Oysa sözgelimi “saygınlığını korumak istiyorsan yalan söylememelisin!” şeklindeki bir şartlı buyruğa karşın şartsız buyruk “bana en ufak bir ayıp getirmese bile yalan söylememeliyim” şeklinde buyurur ve iradeye buyurduğu fiilin zıddını yapma iznini vermez.²⁷

Sonuç olarak neyin ahlâken doğru ve yanlış, neyin iyi ve kötü olduğunu belirlemeye kalkışan etik teorilerinin sınıflandırılmasıyla ilgili temel karşıtlığı son tahlilde, teleolojik etik ile deontolojik etik arasındaki karşıtlığa indirgediğimizde, aralarındaki temel farklılıkları şöyle özetlemek mümkündür: Teleolojik etiğin ahlâkî eylem ölçütlerini belirlemede mutlaka değer kavramlarının temele alınması gerektiğini öne sürdüğü yerde, deontolojik etik değerle ilgili mütalaalardan uzak durmaktadır. Teleolojik teoriler belli şeylerin ya da eylem türlerinin sonuçları hesaba katılarak yapılması gerektiğini söylerken, deontolojik teoriler yalnızca ahlâkî eylemin doğruluğu veya ödevle uygunluğu üzerinde yoğunlaşır ve eylemin belli bir ilkeye dayanarak ya da gerçekten doğru oldukları için yapılması gerektiğini savunurlar. Teleolojik etik teorileri haz ya da mutluluk gibi maddi ölçütler ortaya koyarlar; deontolojik teoriler ahlâkî eylem ölçütü olarak yalnızca evrenselleştirilebilirlik gibi formel ölçütler getirirler. Nihayet, teleolojik teoriler, en çok sayıda insanın en yüksek mutluluğu gibi tek bir ölçütü dikkate alırken, deontolojik teoriler bir veya birçok ölçütten söz eder.²⁸

altına girer. İster duyularla ister akılla ilgili olsun belli gayeye yönelen bütün isteklerde hazza ve mutluluğa erişmek çabası olduğuna göre, bütün içerikli pratik ilkeler egoist ilkelerdir. a.g.e., s. 24.

²⁵ a.g.e., s. 140.

²⁶ a.g.e., s. 141. Kant'a göre “ahlâklılık bilincine zorunlulukla eşlik etmesi gereken mutluluğu karşılayan bir sözcük vardır ki o da *kendinden memnun olmadır*. O her zaman insanın kendi varoluşuyla ilgili negatif bir hoşnutluğu ifade eder... Zira ahlâkî özgürlük eğilimlerden bağımsızlıktır.” a.g.e., s. 127-128

²⁷ bk. Kant, *Ah.M.T.*, 59, 36-38, 70, 96; *PAE*, s. 96; *EÜD*, I, 27-28.

²⁸ A. Cevizci. *Etiğe Giriş*, s. 16-17.

II- Kur'an'da En Yüce Gaye, Ahlâkî Değerler ve li-Vechillâh

Öncelikle belirtelim ki, şüphesiz Kur'an bir felsefe kitabı değildir. Dolayısıyla diğer birçok konu gibi ahlâk konuları da onda herhangi bir filozofun düşüncelerini ortaya koyduğu şekilde sunulmamıştır. Fakat Kur'an'da eksiksiz bir ahlâk sistemi ve ortaya koyacak zenginlikte nazarî prensipler ve amelî kuralların vazedildiği de bir gerçektir.²⁹ Ancak burada Kur'an'ın ahlâk ve değerler görüşünü bütünüyle inceleme imkânının olmadığı açıktır. Belirtildiği üzere ahlâkî değerlerin belirlenimi konusundaki iki temel ahlâkî eğilim göz önüne alınarak Kur'an'daki değerlerin konumuna bakılmaya çalışılacaktır. Bunun için öncelikle bazı terim ve tasvirlerden hareketle Kur'an'da gayenin yani mutluluğun ve ahlâkî iyi ve kötünün ne olduğuna işaret edilecek, sonra da en yüce gaye olarak görülen li-vechillâh kavramı bağlamında ahlâkî değerlerin belirlenimi üzerinde durulacaktır.

a) Kur'an'da Mutluluğa İşaret Eden Bazı Terimler ve li-Vechillâh

Her ne kadar Kur'an'da, İslâm felsefesinde ve diğer İslâmî literatürde gerçek mutluluk için kullanılan "en yüce mutluluk" (es-sa'âdetü'l-kusvâ), "sürekli ve daimî haz" (el-lezzetü's-sermedî) ve benzeri terimler, hatta es-sa'âde terimi bile bu şekliyle geçmese de Kur'an tamamıyla insanın mutluluğuyla ilgilidir: "(İnkarcıları) kendi katından çetin bir azap ile uyarmak ve dürüst, erdemli davranışlarda (amel-i sâlih) bulunan mü'minleri de içinde ebedî kalacakları iyi bir ecir müjdelmek için... dosdoğru kitabı kuluna indiren Allah'adır hamd" (el-Kehf 18/1-4).³⁰

Kur'an'a göre mutluluğun elde edilmesi ise, ancak Allah'a itaatle mümkündür. İnsanın mutluluğunu temin için neleri yapmak ve neleri yapmamak zorunda olduğu ilâhî kitapta açıkça yazılmıştır. Bu kitaptaki her emir ve yasak, insanın mutluluğunu doğrudan doğruya ilgilendirir.³¹ Ancak burada biz, Kur'an'daki mutluluğa, ona işaret eden bazı terimlerden hareketle bakmakla yetineceğiz.

Kur'an'da hem dünyevî hem de uhrevî mutluluğa işaret eden terimlerden hasene ve tayyib kelimeleriyle kayıtlı kalarak öncelikle dünyevî mutluluğun ne olduğuna baktığımızda, şunu söylememiz mümkündür; her iki terim de, "aklî ve hissî istenmeye değer iyi şeyleri" tazammun etmekte ve insanın hem dünyada hem de ahiretteki iyi durumunu tasvir edip değerlendirmektedir.

²⁹ Mustafa Çağrı, "Ahlâk", *DİA*, İstanbul 1989, II, 2. *Kur'an Ahlâk'*ı hem teorik hem de pratik bakımdan inceleyen bir çalışma için bk. M. A. Draz, *Kur'an Ahlâk* (çev. Ü. Günay ve E. Yüksel), İstanbul 1993. Kur'an naslarının sadece belli başlıklar altında sıralanması şeklinde yapılmış bir çalışma için bk. Abdurrahman el-Meydanî, *el-Ahlâk'ul-İslâmiyye ve üsûsühâ*, Beyrut 1992, I-II.

³⁰ Mehmet S. Aydın, "Kur'an-ı Kerim'e Göre Seîd ve Şekî", *E.Y.İ.E. Yılığ*, Erzurum 1973, s. 11. Ayrıca bk. el-Bakara 2/2; Âl-i İmrân 3/3-4; Hûd 11/1-4; en-Neml 27/1-5.

³¹ M. Aydın, a.g.m., s. 12.

İlkin haseneyi ele alacak olursak, Kur'an'da oldukça geniş bir kullanımı olan bu terim, “yiyecek, içecek gibi hissi” ve “sözün en güzeli gibi aklı” iyiyi belirlediği gibi ferdi, ictimai ve iktisadi³² olarak insan hayatının bütün alanlarıyla ilgili olarak iyi durum, tutum ve davranışları betimlemekte ve değerlendirmektedir: “Onlar ki sözü dinlerler ve onun en doğrusuna (ahsen) uyarlar. İşte onlar Allah'ın kendisini doğru yola ilettiği kimselerdir ve onlar aklıselim sahipleridir (ulû'l-elbâb)” (ez-Zümer 39/18). “Kendilerine zulmedildikten sonra Allah uğrunda göç edenleri dünyada iyi bir şekilde (hasene) yerleştirip yaşatacağız. Onlara vereceğimiz ahiret mükâfatı (mutluluğu, ecir) ise daha büyüktür” (en-Nahl 16/41). “...Bu dünya hayatında iyi davrananlara (ahsenû), iyilik (hasene) vardır...” (ez-Zümer 39/10).

Hasene terimi aynı zamanda haricî bir iyiliğe ve iyi talihe de işaret etmektedir. Bu mânâda genellikle “sıkıntı, belâ, musibet, kötü talih ve kötülük” anlamlarına da gelen seyyie terimiyle birlikte geçmektedir: “Eğer başlarına bir iyilik (hasene) gelirse ‘bu Allah'tandır’ derler. Ama bir sıkıntı, kötülük (seyyie) gelirse ‘bu sendendir’ derler. Onlara ‘Her şey Allah'tan gelir’ de!” (en-Nisa 4/78). “...Belki dönerler diye onları iyilikler (hasenât) ve kötülüklerle (seyyiât) imtihan ettik” (el-A'râf 7/168).³³ “Rabbinizden ma'rifet dileyeniz ve tevbe edesiniz ki sizi belirtilmiş bir süreye kadar iyi bir şekilde (hasene) nimetlerinden faydalandır-sın...” (Hûd 1/3).

Tayyib ise, zıddı olan habîs ile birlikte kullanıldığında genellikle müminleri, helal ve memnun edici rızıkları ve iyi ameli nitelemektedir. Sırasıyla; “Allah müminleri şu üzerinde bulunduğunuz halde bırakacak değildir; iyiyi/temizi (tayyib) kötünden/pisten (habîs) ayıracaktır” (Âl-i İmrân 37/179).³⁴ “... (O peygamber ki) kendilerine iyiliği emreder kötülükten men eder; onlara temiz/iyi şeyleri (tayyibât) helal, pis/kötü şeyleri (habâis) haram kılar...” (A'râf 7/157)³⁵ “... Kela-

³² Sırasıyla bk. en-Nahl 16/167, ez-Zümer 39/18, en-Nahl 16/67; Âl-i İmrân 3/37, el-İsrâ 17/53; el-Bakara 2/83, el-Bakara 2/245; el-İsrâ 17/18. Terimlerin bu tazammunu, onların lügat manalarıyla da uygunluk içindedir: Hasene hoş giden, istenilen, göze hoş gelen, sevinç, nimet ve haz gibi manalara gelmektedir. Aslı duyulara ve nefse haz veren şeyler anlamına gelen tayyib ise, özellikle duyulara son derece haz verici, hoş ve tatlı gelen nitelikleri gösteren bir sıfattır. Ragıb el-İsfahani, *el-Müfredât*, İstanbul 1986, s. 170-171, 464; Toshihiko İzutsu, *Kur'an'da Dini ve Ahlâki Kavramlar* (çev. S. Ayaz.) İstanbul 1984, s. 291 vd.

³³ Bu anlamda kullanılan bir terim çifti de hayır ve şerdir. Hayır, dünya hayatında refah anlamındaki bir iyiyi işaret ettiğinde buna karşılık şerr de, yine dünya hayatında her türlü sıkıntı, üzüntü, talihsizlik anlamında kötüyü tasvir etmektedir. Örnek olarak bk. el-Meâric 70/19-21; el-Enbiyâ 21/35; el-Âdiyât 100/8; Yûnus 10/11. Hayır ve şerr temel zıtlığı, aynı zamanda hem iman ve küfrü hem de iradî iyi ve kötü davranışları da betimler. bk. el-Enfâl 8/70; el-Bakara 2/215, 180, 272-274; el-Mâide 5/48.

³⁴ Ayrıca, en-Nûr 24/26; el-Enfâl 8/37.

³⁵ Ayrıca bk. en-Nisâ 4/2; el-Mâide 5/4-5; el-Bakara 2/168; en-Nahl 16/14.

mın iyi niyetli ve doğru olanı (tayyib) ona yükselir ve o (tayyib kelam) da sâlih ameli yükseltir..." (Fâtır 35/10).

Böylece gerek hasene ve tayyib kelimeleri gerekse hayr, rızk ve benzeri terimler, çeşitli kullanımlarıyla hem iyi fiil ve şeyleri tasvir edip belirlemekte hem de insan için iyi durumu ve memnun olacağı hayatı betimleyip dünyevî mutluluğa işaret etmektedir. Ancak anlaşıldığına göre bu mutluluk eksikliklerden uzak değildir. Eksiklikler, elemeler, sıkıntılar ve karışıklardan uzak gerçek mutluluk, yani Kur'an'da vaat edilen sürekli mutluluk ahirette gerçekleşecektir.

Bu mutlulukla ilgili olarak öncelikle şuna işaret edelim ki, Kur'an'da insanlar, ölümden sonraki hayatla ilgili olarak, cennettekiler ve cehennemdekiler şeklinde ikiye ayrılmakta ve birincilerin mutlular (saâd), ikincilerin ise mutsuzlar (şakî) olduğu belirtilmektedir: "O gün geldiği zaman hiç kimse O'nun izni olmadan konuşamayacak; ve o(raya toplana)nlardan kimi mutsuz (şakî) kimi de mutlu (saâd) olacak. Mutsuz olanlar ateştedirler ki onların orada çok ıstıraplı bir nefes alıp vermeleri vardır. Rabbinin dilemesi hariç, gökler ve yer durdukça onlar orada hep kalacaklardır... Mutlu olanlara gelince onlar cennettedirler. Rabbinin dilemesi hariç, gökler ve yer durdukça onlar hep orada kalacaklardır; kesintisiz bir lütuf (atâ) olacak!" (Hûd 11/105-108).

Kur'an'da İslâmî literatürde mutluluğu ifade için genellikle kullanılan es-sa'âde'nin kökü olan "se-'a-de"den sadece saâd (mutlu) ismi, zıddı olan şakî (mutsuz) terimiyle birlikte sadece burada geçmekte ve açıkça uhrevî mutluluğu göstermektedir. Dolayısıyla hem bu ayetlerden hem de yukarıda andığımız ayetlerden hareketle Kur'an'a göre gerçek mutluluk ve mutsuzluğun ahirette olacağını; en yüce gaye olarak gösterilen mutluluğun da uhrevî mutluluk olduğunu, bu vesileyle belirtmemiz gerekmektedir.

Öte yandan Kur'an'da "felâh, sürûr ve fevz" gibi sadece uhrevî mutluluğa işaret eden terimler³⁶ de, genellikle "muttakî, muhsin, sâlih" ve benzeri olumlu itikadî, fikrî ve ahlâkî niteliklerle nitelendirilen müminlerin vasıflarından sonra zikredilmektedir. Bazı ayetlerde ise mutluluğa işaret eden terim zikredildikten sonra bu nitelikler sayılmaktadır.³⁷ "Muttakîlere gelince (...) dünya hayatında hasene işleyenlere hasene vardır. Ahiret yurdu ise daha iyidir (hayr) (...). Melekler iyi/temiz (tayyib) insanlar olarak canlarını aldığı kişilere 'Selam size, yaptıklarına karşılık cennete girin!' derler" (Nahl 16/30-32). "Erkek ve kadınlardan her kim inanmış olarak sâlih amel işlerse, onu iyi/mutlu (tayyibe) bir hayatla yaşatırız. (Ahirette ise) onların karşılığını en iyisiyle (bi-ahsen) veririz" (Nahl 16/97).

³⁶ Bunlara karşılık "hüsrân, hızy, hüzn, havf, azâb" gibi terimler de sadece uhrevî mutsuzluğa işaret ederler.

³⁷ M. Aydın, s. 12.

Nitekim “Yalnız Allah rızası için (li-vechillâh) iyi davranışlarda bulunanları (...) Allah o günün dehşetinden koruyacak aydınlık (nazraten) ve sevinç (sürûr) verecektir” (İnsan 76/7-11, Ayrıca Fecr 89/9,13). “(Onlara şöyle denilecektir): Ey iç huzura kavuşmuş/güvene ermiş nefis (en-nefsü'l-mutmeinne), O'ndan hoşnut kalmış ve O'nu hoşnut etmiş olarak Rabbine dön, kullarım arasına karış ve cennetime gir!” (Fecr 89/27-30). Onlar için ne dünyada ne de ahirette korku ve üzüntü vardır (Bakara 2/38; Secde 32 /17). İşte “...Büyük başarı/kurtuluş/mutluluk (el-fevzü'l-azîm), şüphesiz budur. Çalışanlar böylesi bir mutluluk ve kurtuluş için çalışsın” (Saffat 37/60-61).

Böylece uhrevî mutluluğun mahiyetini gerçek mü'minlerin ve onlara vaat edilen cennetin tasvirlerinden çıkarmak kolayca mümkündür. Cennet ve cennetliklerle ilgili tasvirlerde, ahlâk öğretilerinde hissî ya da bedenî mutluluk ve aklî ya da rûhânî mutluluk olarak ayrılan mutluluğun her ikisine de açıkça işaret edilmektedir.

Bedenî mutlulukla alakalı olanlara baktığımızda –bu bedeninin dünyadaki ile aynı olup olmadığı ayrı bir konudur- Kur'an'da bedeninin her bir gücüne karşılık gelebilecek her türlü mutluluğa dair işaret ve tasvirler bulunduğunu görmekteyiz: Yeme, içme, giyim ve konaklamadan,³⁸ güzel kokulardan,³⁹ güzel sözlerden⁴⁰ cinsellikle alakalı şeylere⁴¹ kadar her türlü hazdan (lezzet) bahsedilmekte; bu anlamda sayılanlardan daha çoğunun, hatta insanın isteyebileceği her şeyin Allah katında daha fazlasının bulunduğu ayrıca vurgulanmaktadır.⁴² Ancak bütün bu “hissî cazibe altında” sunulan bedenî mutlulukların, dünyadaki ile kıyaslanamayacağı ve onların ne bedeni korumak ne de herhangi bir ihtiyacı gidermek gibi fonksiyonunun olmadığı belirtilir: Onlar sırf “haz ve eğlence” olarak sunulacaktır.⁴³ Kesinlikle eleme de dönüşmeyecek sırf haz veren şeylerdir. Yedikleri ve içtikleri şeyler son derece saftır; ne baş ağrısına, sarhoşluğa ne de gevezelik ve tartışmaya yol açar. Orada her çeşit acı unutulmuş ve kalplerden hınç ve kin dağılıp yok olmuştur.⁴⁴

³⁸ bk. Yâsîn 36/57; Muhammed 47/15; er-Rahmân 55/40; el-Kehf 18/31; el-Vâkıa 56/15-16; el-Gâşîye 88/13.

³⁹ el-İnsan 76/5,7; el-Mutaffîfîn 83/27; el-Mutaffîfîn 83/26.

⁴⁰ es-Saffât 37/50-57; et-Tûr 52/23-24; en-Nebe 78/35; el-Vâkıa 56/25; el-Gâşîye 88/11 (...).

⁴¹ el-Vâkıa 56/35-37; en-Nebe 78/33; Sâd 38/52.

⁴² Kaf 50/26; en-Nahl 16/31; ez-Zuhruf 43/71.

⁴³ bk. M. A. Draz, *Kur'an Ahlâkı*, s. 201-205.

⁴⁴ el-A'râf 7/43; el-Saffât 37/41-50; el-İnsan 76/21; et-Tûr 52/23; el-Vâkıa 56/19,35-37; en-Nebe 78/33, 35; Sâd 38/52.

Rûhânî/aklî mutluluğa gelince, ahiret mutluluğunun rûhânî yönüne, Kur'an'da "korku ve üzüntünün olmayacağı" gibi⁴⁵ hem *olumsuz* ifadelerle; "sevinç (sürûr), kurtuluş (felâh, necât), itminan ve Allah'ın rızasını kazanmak" gibi⁴⁶ hem de *olumlu* ifadelerle işaret edilmiştir: "Allah, inanan erkekler ve inanan kadınlara altında ırmaklar akan, içinde ebedî kalacakları cennetler ve Adn cennetlerinde tayyib meskenler vadetmiştir. Allah'ın razı olması (rıdvânullah) ise hepsinden daha büyüktür. İşte yüce mutluluk (*el-fevzü'l-azîm*) budur" (Tevbe 9/72).⁴⁷

Ancak insanlar iman ve amel bakımından farklı oldukları için, onların ahirette kavuşacakları mutluluk da farklı derecelerde olacaktır. Aynı durum mutsuzluk için de söz konusudur. Bir kısmını andığımız bu ayetlere göre mutluluğun en yüce derecesinin Allah'ın rızasını kazanmış olarak tam bir itminana ermek,⁴⁸ Allah'a en çok yaklaşmak⁴⁹ ve O'nu görmek⁵⁰ şeklinde belirlendiğini söylememiz mümkündür. Bir hadiste de şöyle buyurulmuştur: "Cennet ehli cennete girdiği zaman Allah 'Size daha da vermemi istediğiniz bir şey var mı?' buyurur. Onlar 'Sen bizim yüzümüzü aydınlatmadın mı, bizi cennete koymadın mı ve bizi cehennemden korumadın mı? Daha ne isteyelim' derler. O zaman Allah perdeyi kaldıracak ve Rablerine bakmak onlara verilen en kıymetli armağan olacak. Daha sonra Rasûlullah şu ayeti Yunus 10/26 okudu: 'İyi iş ve güzel amel işleyenlere/fiillerini ihsan ile yapanlara daha güzel bir karşılık ve ondan daha fazlası vardır' (Müslim).⁵¹

Buna göre açıktır ki uhrevî mutluluk, cennete ve orada vaat edilen nimetlere kavuşarak her türlü korku, üzüntü, sıkıntı ve elemelerden kurtulmak, böylece her türlü tatmine ve güvenceye ermektir. Ancak burada şunu da belirtelim ki, Kur'an'da "Yaptıklarına karşılık onlar için göz aydınlığı olarak nelerin gizlenmiş olduğunu hiçbir nefis bilemez" es-Secde 32/17 denilerek vaat edilen mutluluğun

⁴⁵ bk. el-Bakara 2/62, 112, 262, 274, 277; Âl-i imrân 3/17; el-Mâide 5/69; el-En'âm 26/48; es-Secde 32/17.

⁴⁶ bk. el-İnsan 76/7-11; el-İnşıkak 84/9, er-Ra'd 13; el-Bakara 2/5; Âl-i imrân 3/104; el-A'raf 7/8; er-Rûm 30/38.

⁴⁷ Ayrıca bk. Âl-i İmrân 3/14-15; et-Tevbe 9/89, 100, 111, el-Saffât 37/60; el-Mü'min 40/9; el-Hadîd 57/12.

⁴⁸ et-Tevbe 9/72; el-Bakara 2/207; Nisâ 4/114; el-Leyl 92/17-21; el-Fecr 89/27-30. Gazzâlî şöyle der: Hakikat olan, kişinin ameli ile, yalnız Allah'ın rızasını istemesidir. Bu da sıdıkların ihlâsıdır ki mutlak olan ihlâs da odur. Cennet ümidiyle ve cehennem korkusuyla amel eden kimse de muhlistir. Fakat bu ihlâs mutlak olmayıp dünyevî arzulara göre bir ihlâstır. Akıl sahipleri için istenmesi gereken sırf Allah rızasıdır." *İhyâü ulûmî'd-dîn*, IV,332-333.

⁴⁹ el-Mâide 5/1-11.

⁵⁰ el-Kiyâme 75/22-23.

⁵¹ Allah'ın görülmesi ile ilgili olarak bk. M. Aydın, a.g.m., s. 16-17; Nureddin es-Sabûnî, *Mâtürîdiyye Akaidi (el-Bidâye fi usûlû'd-dîn)*, çev. Bekir Topaloğlu, Ankara 1998, s. 92-97.

mahiyetinin insan tarafından gerçek bir şekilde tasavvurunun zor olduğuna; öteki dünyadaki hayat tarzının bilinemezliğine ve dolayısıyla ancak temsili olarak tanımlanabilirliğine işaret eden ayetler de vardır.

Kur'an'a göre bu dünyada mutlu olan, ahirette ise her türlü sıkıntı ve elem-den uzak mutluluğa ulaşacak olan erdemli kişiler sâlih, müttakî, muhsin gibi üstün nitelikleri, salihât işleyerek hak edebilen mü'min kimselerdir. Bu nitelikler ise bir yandan Allah'ı, peygamberi, melekleri... nasıl bildiriliyorsa öyle bilmek ve inanmakla, bir yandan da iyi fiiller ve huylar kategorisi altında zikredilen dinî ve ahlâkî iyi davranışları belli bir kasıt ve niyetle yapmakla kazanılmaktadır. Kur'an'da gerek namaz, oruç ve benzeri ibadetler gerekse bir kısmını aşağıda anacağımız cömertlik, yardımlaşma, sevgi, ahde vefa, doğruluk, adaletli olma gibi ahlâkî erdemler diye tercüme edilebilecek ve "hasene, hayr, ma'ruf, birr" ve benzeri terimlerle işaret edilen tutum ve davranışlar,⁵² genel bir deyimle sâlih amel olarak sunulmaktadır. Toshihiko İzutsu'nun da dikkat çektiği üzere⁵³ salâh terimi İslâm'daki ahlâkî iyilik tasavvurunun vurgulu bir biçimde dinî olan karakterini gösterdiği gibi Kur'an'daki ahlâkî yetkinliği bu sözcük kadar hiçbir sözcüğün karşılamadığını söylemek mümkündür. Kur'an'daki kullanılışlarına bakıldığında, salâh terimiyle îmân teriminin var olabilecek en kuvvetli semantik bağ ile neredeyse ayrılması imkansız bir birlik halinde birbirine bağlandıkları görülecektir; nerede îmân varsa orada sâlihât vardır.⁵⁴ Diğer taraftan salâh kelimesi, gerek olumlu ve gerekse olumsuz olarak ferdî ve ictimâî hayatta hakkaniyet ve sevgiyle "insanlara güzel söz söylemekten, Allah'tan başkasına kulluk etmemeye" kadar dînî/ahlâkî iyi davranış ve işleri (amel-i sâlih) tasvir etmekte ve değerlendirmektedir. Bu iyi davranış ve işleri yapan kişiler, topluluklar ve peygamberler iyi/erdemli kişiler (sâlihler) olarak nitelendirilmekte; müminlere, Allah'ın kendilerini "sâlih kulları arasına katması için" dua etmeleri tavsiye edilmekte ve Fâtiha sûresindeki doğru yol (sırât-ı müstakîm) üzere olanların içinde sâlihler de sayılmaktadır.⁵⁵

⁵² bk. el-Bakara 2/26, 180, 205, 216, 269; el-En'am 6/8; Âl-i İmrân 3/180; en-Nisâ 4/19; el-Mâide 5/8; el-A'râf 7/19-20; el-Enfâl 8/70; Yûnus 10/11; en-Nahl 16/76; el-İsrâ 17/35; Sâd 38/17-32; el-Hâkka 69/9. Hasene, hayr, ma'ruf gibi iyiye işaret edip değerlendiren terimlere karşılık, seyyiât, şerr, zulüm fahşâ, münker, hatîe gibi terimler ise olumsuz ahlâkî nitelikleri betimlemekte, kötü ve kötülüğe işaret etmektedir. bk. Sırasıyla (en-Nisâ 4/11; 122-124; Yûsuf 12/25; el-Fâtır 35/43; el-İsrâ 17/37), (Fussilet 41/49-50; el-Enbiyâ 21/35; Zelzele 99/68), (el-Bakara 2/281; Hûd 11/17; Âl-i İmrân 3/116-117), (el-Bakara 2/168-169; Yûsuf 12/24; el-İsrâ 17/32; en-Nahl 16/90), (Âl-i İmrân 3/104; et-Tevbe 9/67; el-Mücâdele 58/2; el-Mâide 5/78-79), (en-Nisâ 4/112; el-Bakara 2/80-81; Yûsuf 12/97; el-Hâkka 69/9-10).

⁵³ bk. T. İzutsu, *Kur'an'da Dinî ve Ahlâkî Kavramlar*, s. 268-269.

⁵⁴ bk. el-Bakara 2/77, 83; Âl-i İmrân 3/113-114; el-A'râf 7/42.

⁵⁵ Sırasıyla bk. en-Nahl 16/46-48; el-Mâide 5/8; el-Enbiyâ 21/105; Âl-i İmrân 3/113-114; el-Furkan 25/67; el-Mâide 5/84; Âl-i İmrân 3/33-49; el-En'am 6/85; el-Enbiyâ 21/72; el-Bakara

b) Kur'an'da Bazı Erdemler ve li-Vechillâh

Kur'an'da bütün insanî nitelikleri iyi ve kötü yahut doğru ve yanlış diye isimlendirilmeye çok müsait bir durum arz etmeleri sebebiyle, "erdemler" ve "erdemsizlikler" şeklinde birbirine karşıt iki sınıfa bölmek mümkündür. Ancak bütün bunları burada saymaya imkân yoktur, dolayısıyla burada biz çeşitli ahlâklarda sayılan kimi erdemlerin Kur'an'da nasıl geçtiğine bazı örnekler vermekle yetineceğiz.

Ahlâklı olma zorunluluğu ya da ahlâkî gayret: "Ama o sarp yokuşa tırmanmayı denemedi. Bilir misin, nedir o sarp yokuş? (O) boynunu (günah zincirinden) kurtarmaktır. Yahut [kendisi] aç iken (başkasını) doyurmaktır. Yakını olan bir yetimi, Veya toprağa uzanmış kalmış bir yoksulu, Ve imana ermişlerden ve birbirlerine sabrı ve merhameti tavsiye edenlerden olmaktadır" (el-Beled 90/11-17).

Adil olmak: "Allah adaleti ve iyilik yapmayı emreder..." (en-Nahl 16/90). "Ey iman edenler! Ebeveyninizin ve akrabanızın aleyhine de olsa Allah rızası için hakikati şahitlik yaparak adaleti gözetmeye azmedin. O kişi zengin de olsa fakir de olsa, Allah'ın hakkı onların her birinin [hakkının] önüne geçer. Öyleyse kendi hevanıza uymayın ki adaletten uzaklaşmayasınız..." (en-Nisâ 4/135).

İyiliksever olmak ve iyilikte yarışmak: "...İyi ve güzel işlerde (el-hayrât) birbirinizle yarışın..." (el-Bakara 2/148). "Onlar, Allah'a ve ahiret gününe inanırlar; iyiliği/doğru olanı emrederler, kötülükten/yanlış olandan alıkoşurlar ve iyilikte yarışırlar. İşte bunlar dürüst ve erdemli kimseledir (salihûn)" (Al-i İmran 3/114).⁵⁶

İtidalli olmak: "Ve O, gökleri yükseltti ve [her şey için] bir ölçü koydu, ki [siz ey insanlar] asla [doğruluk ve haklılık] ölçüsünden şaşmayınız: Adaletli tartın ve ölçüyü eksik tutmayın!" (er-Rahman 55/7-9).⁵⁷

Sabır, sebat, cesaret, cömertlik: "Gerçek erdemlilik (el-birr), yüzünüzü doğruya ve batıya çevirmeniz ile ilgili değildir; gerçek erdem sahibi, Allah'a, ahiret gününe, meleklerle, vahye ve peygamberlere inanan; servetini –kendisi için ne kadar kıymetli olsa da- akrabasına, yetime, ihtiyaç sahiplerine, yolculara, (yardım) isteyenlere ve insanları kölelikten kurtarmaya harcayan; namazında devamlı ve dikkatli olan ve arındırıcı (malî) yükümlülüğünü (zekatı) ifa eden; ve söz verdiklerinde sözlerini tutan, felaket, zorluk ve sıkıntı anlarında sabredenlerdir..." (el-Bakara 2/177).⁵⁸

2/101; eş-Şuarâ 26/83; en-Neml 27/19; el-Kasas 28/19; el-Ankebut 29/9; en-Nisâ 4/69; el-Fatiha 1/1-7.

⁵⁶ Ayrıca bk. en-Nisâ 4/135; el-Mü'minûn 23/61; en-Neml 27/50; eş-Şuarâ 42/15.

⁵⁷ Ayrıca bk. el-İsrâ 17/29,110; el-Furkan 25/67; en-Neml 27/29.

⁵⁸ Ayrıca bk. er-Ra'd 13/22; el-Kehf 18/28; el-A'raf 74/7; el-İnsân 76/7-9; el-Leyl 92/18-21.

Yalnız iyi ve meşru yolu tutmak: “Ey insanlar! Yeryüzünde meşru ve iyi ne varsa ondan nasibinizi alınız...” (el-Bakara 2/168).⁵⁹

Doğru ve samimi olmak: “Ey iman edenler, Allah’a karşı sorumluluk bilincinden uzaklaşmayın ve hep doğru kimselerden (sadık) olun” (et-Tevbe 9/119).⁶⁰

Verilen söze, edilen yemine ve üstlenilen emanete sadakat: “Siz ey imana ermiş olanlar! Antlaşmalarınıza sadık olun...” (el-Maide 5/1). “Ahitlerine riayet edenler; şahitlik yaptıkları zaman kararlı duranlar... İşte bunlardır (cennet) bahçeler[in]de ağırılanacak olanlar” (el-Meâric 70/32-35).⁶¹

İffetli olmak: “İman eden erkeklere söyle, gözlerini bakılması yasak olandan çevirsinler ve iffetlerini korusunlar. Temiz ve erdemli kalmaları bakımından en uygun davranış tarzı budur...” (en-Nur 24/30).⁶²

Alçak gönüllülük, tevazu, vakar, kiberu’n-nefs: “Rahman’ın has kulları ki, onlar yeryüzünde tevazu ve vakar içinde yürürler ve ne zaman kötü niyetli, dar kafalı (cahil) kimseler kendilerine laf atacak olsa, sadece ‘selam’ derler” (el-Furkan 25/63). “Onlar ki hem bolluk hem de darlık zamanında [Allah yolunda] harcarlar, öfkelerini kontrol altında tutarlar ve insanları affederler. Allah iyilik yapanları sever” (Al-i İmrân 3/134).⁶³

Yargılarda ihtiyat ve dünyevî çıkar gütmeme: “Ey iman edenler! Allah yolunda (sefere) çıktığınız zaman karşılaşacağınız durumu açıkça kavramaya çalışın ve size barış teklif edene bu dünya hayatının gelip geçici kazançlarına duyduğunuz (özlem ve) istekle ‘Sen mü’min değilsin’ demeyin. Asıl kazanç Allah katındadır (...) Öyleyse muhakemenizi kullanın!...” (en-Nisâ 4/94).⁶⁴

Yalan söylememek: “...Yalan sözden sakının” (el-Hacc 22/30).⁶⁵

İki yüzlülük/Nifak/Fesad: “İnsanlardan öyleleri vardır ki, bu dünya hayatı hakkındaki görüşleri senin hoşuna gider; (dahası), kalbindekilere Allah’ı şahit tutar, üstelik tartışmada son derece ustadır. Ancak hakimiyeti eline alır almaz fesat çıkarmaya, ekini ve nesli yok etmeye çalışır. Allah fesadı sevmez.” (el-Bakara 2/204-405).

Filleri sözlerine uymamak: “Siz ey iman etmiş olanlar! Neden söyledikleriniz ile yaptıklarınız birbirine uymuyor? Yapmadığınız şeyi söylemeniz Allah nazarında en tiksinti verici şeydir!” (es-Saf 61/2-3).⁶⁶

⁵⁹ Ayrıca bk. el-Bakara 2/172; el-Mâide 5/4-5; en-Nahl 16/114.

⁶⁰ Ayrıca bk. en-Nisâ 4/171; ez-Zümer 39/33; eş-Şûrâ 42/15; İnsan 76/7-9.

⁶¹ Ayrıca bk. el-Bakara 2/283; en-Nisâ 4/58.

⁶² Ayrıca bk. el-Mü’minûn 23/1-7; el-Nûr 24/31,33; el-Ahzâb 33/32-33; el-Meâric 70/29-31.

⁶³ Ayrıca bk. Lokman 31/19; eş-Şuarâ 26/63.

⁶⁴ Ayrıca bk. en-Nisâ 4/135; el-Hucurât 49/6,12.

⁶⁵ Ayrıca bk. en-Nahl 16/105.

Cimrilik ve israf: “(Allah) cimrilik yapan, başkalarına da cimriliği tavsiye eden ve Allah’ın kendilerine bağışladığı nimetleri gizleyenleri (sevmez)...” (en-Nisâ 4/37). “...Saçıp savurma, bil ki saçıp savuranlar şeytanların kardeşidirler...” (el-İsrâ 17/26).⁶⁷

Büyüklenme, kibir, gurur ve gösteriş: “Gurura kapılarak insanlara üstünlük taslama ve yeryüzünde küstahça gezip durma; unutma ki Allah, böbürlenerek küstahlık yapanları sevmez” (Lokman 31/18)⁶⁸

Fuhuş: “Sakın zinaya yaklaşmayın; çünkü bu son derece yüz kızartıcı, azgınca bir davranış ve çok kötü bir yoldur” (el-İsrâ 17/32).

Gayr-i meşru yollardan kazanç sağlamak: “Birbirinizin mallarını haksız şekilde yiyip tüketmeyin ve başkalarına ait meşru mallardan hiçbirini bilerek haksızlıkla tüketmek için hukuki hilelere başvurmayın” (el-Bakara 2/168).⁶⁹

Çekemezlik/haset: “Allah’ın kimilerinize diğerlerinden daha fazla bağışladığı nimetleri hased etmeyin...” (en-Nisâ 47/32).

Böylece görüldüğü gibi, ahlâk kitaplarında sayılan erdemler, kendi üslubu içinde Kur’an’da da sayılmaktadır. Ayrıca çoğu ahlâklarda incelenmeyen affetmek,⁷⁰ insanlara güzel sözle hitap etmek⁷¹ ve ana babaya öf bile dememek⁷² gibi olumlu nitelikler ve yine iyiliğe iyilikle karşılık verme⁷³, iyilikte yarışmak⁷⁴ ve iyilik yapılan kişinin duygularını incitmeme⁷⁵ gibi ahlâkî ilkeler de verilmektedir. Öte yandan Kur’an çoğu konuda itidalî/erdemli ortayı emrederken, bu ilkeye

⁶⁶ Ayrıca bk. el-Bakara 2/44.

⁶⁷ Ayrıca bk. el-Bakara 2/268; el-Haşr 59/9.

⁶⁸ Ayrıca bk. en-Nisâ 4/48; en-Nahl 16/23; el-İsrâ 17/37; el-Kehf 18/32-42; en-Necm 53/32.

⁶⁹ Ayrıca bk. en-Nisâ 4/28; el-Bakara 2/275-6; en-Nisâ 4/5,9.

⁷⁰ “Sen af yolunu tut...” (el-A’raf 7/199). Ayrıca bk. el-Bakara 2/280, 237; en-Nahl 16/126; En-Nisâ 4/149; el-Mâide 5/45; eş-Şûrâ 42/37, 40.

⁷¹ “Sen kullarıma söyle: [herkesle] en güzel biçimde konuşsunlar. Çünkü şeytan insanların aralarını açmak için her zaman fırsat kollamaktadır...” (İsra 17/53). Ayrıca bk. Tâhâ 20/43-44.

⁷² “...Rabbin, yalnızca O’na kulluk etmenizi ve anaya-babaya iyi davranmanızı buyurmuştur. Eğer onlardan biri ya da her ikisi senin yanında kocarsa, onlara sakın ‘Öf’ bile demeyesin, onları azarlamayasın; onlara saygılı yüceltici sözler söyleyesin” (el-İsrâ 17/22). Ayrıca bk. el-İsrâ 17/23; el-En’âm 6/151; el-Ankebut 29/8; el-Ahkaf 46/15.

⁷³ “[Madem ki] iyilikle kötülük bir değil, sen kötülüğü en iyi olan ile sav; bak o zaman seninle arasında düşmanlık olan kimse, dostun bir arkadaşınmış gibi davranır.” (Fussilet 41/34). Ayrıca bk. er-Ra’d 13/22; el-Mü’minûn 23/96; el-Nûr 24/22; el-Kasas 28/54.

⁷⁴ “Ey iman etmiş olanlar!... Kötülüğü ve düşmanlığı artırmada değil iyilikte ve erdemde (el-birr ve’t-takvâ) yarışın...” (el-Mâide 5/2). Ayrıca bk. el-Bakara 2/148; el-Mü’minûn 23/61.

⁷⁵ “Ey iman etmiş olanlar! ...Baskalarına infak ederken, size verildiğinde küçümser şekilde bakışlarınızı çevirmeden kabul etmeyeceğiniz bayağı şeyleri seçmeyin...” (el-Bakara 2/267). Ayrıca bk. el-Bakara 2/262-263; el-İnsân 76/5-12.

uygun davranmanın ancak kendi belirlediği içerikle mümkün olabileceğini⁷⁶, kimi konuda bu ilkenin ifrat yönünde genişletilmesinin daha erdemli bir davranış olacağını⁷⁷ ve ayrıca erdemın sadece bu ilkeye göre belirlenemeyeceğini söyler. Dolayısıyla denebilir ki Kur'an, li-vechillâh dışında bütün ahlâkî davranışlara uygulanabilecek ne tek bir ilke vazeder ve ne de içerikten tamamen soyutlanmış bir ahlâk kanununa uyulmasını emreder. O, bir yandan her hal ve şartta uyulmaması zorunlu ilkeler vazeditp insana mutlak sorumluluklar yüklerken, bir yandan da yapılp yapılmaması kişinin takatiyle kayıtlı ve kimi durumlarda yerine getirilmesi gereken teklifler sunar.

Genelleştirecek olursak, Kur'an'da tüm insanî nitelikler müşahhas olmaları ve semantik açıdan iyi ve kötü, yahut doğru ve yanlış diye isimlendirilmeye çok müsait bir durum arz etmeleri sebebiyle, basit olarak "olumlu ahlâkî (ve dinî) özellikler kategorisi" ve "olumsuz ahlâkî (ve dinî) özellikler kategorisi" şeklinde birbirine bütünüyle karşıt iki sınıfa bölünmektedir. Bu bölme işlemini mümkün kılan nihaî kriter ise bütün varlıkların yaratıcısı Bir ve Tek Tanrı'ya olan inançtır.⁷⁸ Kur'an'ın bütününde, bir baştan öteki başa, insanın ahlâkî değerlerine varıncaya kadar hüküm süren bu ikilik havası, gördük ki mutluluk konusunda da açık bir şekilde görülmektedir. Bu sebeple hem dünyevî hem de uhrevî mutluluk ve mutsuzluğun ne olduğunu görmek için olumlu ve olumsuz ahlâkî/dinî özelliklerle ilgili terim ve tasvirler bakmak yeterli olacaktır. İyinin ne olduğunu müminlerin; kötünün ne olduğunu kâfirlerin, münafıkların ve şeytanın tasvirlerinden çıkarmak mümkündür. Aynı şekilde mutlulukla ilgili terimler de çok kere müminlerin, mutsuzlukla ilgili olanlar ise diğer olumsuz kategoriyi temsil edenlerin niteliklerinden sonra zikredilmiştir. Bu anlamda İslâm'ın ahlâkî nizamı ve mutluluk görüşü son derece yalın bir yapıya sahiptir.⁷⁹

Kur'an'da emredilen ve sadece bir kısmını andığımız dinî ve ahlâkî davranışlara uyarak ve yasaklanan şeylerden kaçınarak temizlenen (zekâ, tezkiye⁸⁰) îmân, ihsân, salâh gibi üstün vasıfları hak eden kişiler, Kur'an'a göre hem bu dünyada hem de ahirette mutlu olacaklardır. Fakat bir kez daha belirtelim ki,

⁷⁶ "Dilediğini yaratan ve [insanlar için de] en iyi olanı seçen senin Rabbindir..." (28 Kasas, 68). "...Mümkündür ki nefret ettiğiniz bir şey sizin için iyi olabilir ve yine mümkündür ki hoşlandığınız bir şey de sizin için kötü olabilir. Allah bilir ama siz bilmezsiniz" (el-Bakara 2/216). Ayrıca Kur'an'daki bütün olumlu dinî ve ahlâkî nitelikler ve olumsuz dinî ve ahlâkî nitelikler.

⁷⁷ "...Bir sığınak arayışı içinde kendilerine gelenleri seven ve başkasına verilmiş olanlara karşı kalplerinde hiçbir haset olmayan, aksine kendileri yoksulluk içinde bulunsalar bile diğerlerini kendilerine tercih edenler; işte böyleleri ağgözlükten kurtulanlardır, onlardır mutluluğa ulaşacak olanlar!" (el-Haşr 59/9).

⁷⁸ T. İzutsu, *a.g.e.*, s. 151.

⁷⁹ M. Aydın, *a.g.m.*, s. 12; T. İzutsu, *a.g.e.*, a.y.

⁸⁰ bk. "(Bu dünyada) arınmayı başaran (tezkiye), öteki dünyada felâha/mutluluğa ulaşır." (el-Enfâl 8/14). Ayrıca bk. et-Tevbe 91/9; el-Nûr 24/21; en-Necm 53/32; et-Tevbe 9/103; en-Nisâ 4/39.

Kur'an'a göre en yüce gaye olarak gösterilen tam ve gerçek mutluluk uhrevî mutluluktur, bu ise ancak emredilen dinî ve ahlâkî iyi fiillerle kazanılır; iyi fiilleri emirler, kötü fiilleri ise yasaklar belirlemektedir.

Gerçi "sadırlarda olanı ancak Allah bilir"⁸¹ fakat yapılan bir iyi fiil, imanla birlikte olmadığı zaman insanı gösterilen mutluluğa ulaştıramayacaktır. Buna bağlı olarak denilebilir ki görünürde bir fiil belirlenmiş bir iyi fiil olabilir, fakat onun gerçekte kötü bir gayeye araç kılınmış olma ihtimali her zaman vardır ki bunu fiili yapan kişinin kendisi de bilebilir. Öyleyse sadece iyi fiili yapmanın Kur'an'a göre kişiyi ahlâklı yapmadığını söylemek mümkün görünmektedir. Bu itibarla, değer mi ahlâkî kanunun mu önce geldiğini bir kenara bırakarak söyleyecek olursak, emredilen iyi işin ya da erdemin kötü bir amaca araç kılınmaması ve iyi huyların kişide yerleşmesi için, o erdemin, aynı zamanda ebedî mutluluğun kazanılmasının en genel ifadesi olan Allah'ın rızasını kazanma (ibtigâe vechillâh, li-vechillâh) itikat ve niyetle yapılması zorunludur.⁸² Aksi halde yapılan iyi fiil, boşa gidecek⁸³, bile bile, gösteriş için yapıldığında ise en aşağı bir dinî kategori olan münâfıklık olacaktır.⁸⁴

"...İyi (hayr) olarak harcadıklarınızın tamamı kendiniz içindir. Yaptığınız infakları, sadece Allah'ın rızasını kazanmak (ibtigâe vechillâh) için yapın. İyi olarak yaptığınız ne varsa size tam verilir ve siz asla haksızlığa uğramazsınız." (el-Bakara 2/272). Zira yapılan ibadetler ve iyi fiiller söz gelimi "kurbanların ne etleri ne de kanları Allah'a ulaşır. O'na sadece takvanız ulaşır" (el-Hac 22/37).

"Yakınlarınıza, muhtaçlara ve yolculara haklarını verin; Allah'ın rızasını (vechullâh) kazanmak isteyenler için en doğrusu budur; mutluluğa erecekler de onlardır (müflihûn). Ve (unutmayın ki) insanların malvarlığı sayesinde artsın diye faizle verdikleriniz Allah katında bir artış sağlamaz. Oysa Allah'ın hoşnutluğunu (vechullâh) kazanmak için karşılıksız verdikleriniz (O'nun tarafından bereketlendirilir)..." (es-Rum 30/38-39).

"(Gerçek erdem sahipleri onlardır ki), muhtaçlara, yetimlere ve esirlere yedirirler, ve [kendi kendilerine konuşurlar] 'Biz sizi yalnız Allah rızası için (li-vechillâh) doyuruyoruz; sizden ne bir karşılık ne de bir teşekkür bekliyoruz.'" (el-İnsan 76/7-9).

⁸¹ bk. Âl-i İmrân 3/155; Hûd 11/5; el-Mü'min 40/19; el-Mülk 67/13-14; Âl-i İmrân 3/29.

⁸² bk. el-Bakara 2/172-177, 189; el-Mâide 5/119; et-Tevbe 9/100; el-Mücâdele 58/22; en-Nisâ 4/114; el-Leyl 92/20.

⁸³ bk. el-Bakara 2/217; Âl-i İmrân 3/22; el-Mâide 5/53; el-Hadid 57/47; et-Tevbe 9/18; Hûd 11/15-16; el-Ahzâb 33/99; Muhammed 47/32-33.

⁸⁴ Münâfıklık ve münâfıklar için bk. el-Bakara 2/8-20, 204-206; Âl-i İmrân 3/167; en-Nisâ 4/61-69; es-Saf 61/1-8.

Sonuç: Kur'an Ahlâkının Karakteri

Öncelikle belirtelim ki, Kenan Gürsoy'un da dikkatimizi çektiği üzere,⁸⁵ her türlü ahlâkî yaşama halinin temelinde, iki ana öge bulunur. Bunlardan ilki "ahlâkî özne"nin kişiliği, bilinci ve vicdanı anlamında, içten kavranan ve bir sorumluluk hali olarak yaşanan "içkin öge"; diğeri ise bu birinci ögenin kendisini karşısında bulduğu ve ona göre tavır aldığı ahlâkî iyi, norm, ödev anlamında "aşkın öge"dir. Bunlardan birinin veya diğerrinin yokluğu, ya kesin belirlenmiş tarzda bir yaptırıma, ya da mutlak bencillığe götüreceğinden, ahlâk kavramını böyle bir mahiyette olmaktan çıkarır. Ve belki de bütün ahlâk görüşleri, bu iki ögenin konumlanmalarındaki yapı ayrılıkları bakımından birbirinden farklılaşır. Söz gelimi heyecan, haz veya bireysel yarar üzerine fazlaca duran bir ahlâk kuramı, daha öznel ve içkin ögeyi ön plana alan bir tavır sergilerken; metafizik veya toplumsal yaptırımı en üst noktada tutan, böylece de aşkın ögeye aşırı yaslanan bir kuram bireysel sorumluluğu görmezden gelebilir. Ama her hâlükârda içkin ve aşkın ögeler, ahlâkî anlamda, doğru davranışın öznesini ve bu davranışla gerçekleştirilmeye çalışılan yönelişin hedefini göstermek bakımından bağlantılı olarak daima mevcuttur ve birbirlerini tamamlarlar.

Bu değerlendirmeden ve yukarıda andığımız ayetlerden hareketle diyebiliriz ki, gerçekten de Kur'an, bir yandan erdemleri kazanmanın ferdi ve içtimaî yararlarını salâhın görünümüleri olarak tüm insanlığın istifadesine açarken; bir yandan da ahlâkî yaşantının temelini "Allah'ın rızasını kazanmayı" yerleştirmekle, insana, hem seçimini aşkın bir ilkeyle irtibatlandırma, hem de âlemdeki yerine uygun özgür bir seçimde bulunma imkânı sunmaktadır:

"Kim bütün benliğiyle Allah'a teslim olursa, aynı zamanda doğru ve yararlı işlerde de bulunursa, hiç sarsılmayan sağlam bir dayanak elde etmiş olur; çünkü her şeyin akıbeti Allah'ın elindedir." (Lokman 31/22).

"Biz ona (insana) iki göz vermedik mi? Bir dil ve bir çift dudak! Ve ona [kötülüğün ve iyiliğin] iki yolunu da göstermedik mi?" (el-Beled 90/9-11). "Ve insan benliğini düşünün ve onun nasıl yaratılış amacına uygun olarak şekillendirildiğini! Ve nasıl ahlâkî zaafırlarla olduğu kadar sorumluluk bilinciyle donatıldığını/ona kötülüğün (fücur) ve iyiliğin (takva) ilham edildiğini! Her kim benliğini (nefs) arındırırsa (tezkiye) kesinlikle mutluluğa erecektir. Onu karanlığa gömen ise hüsrandır" (eş-Şems 91/7-10).

Anlaşılaçağı üzere insan söz konusu iki imkânı da gerçekleştirebilecek yetekte yaratılmıştır. Eğer bu yetkinlikte yaratılmasaydı, onun özgürlüğünden,

⁸⁵ Kenan Gürsoy, "Özgürlük Tek Başına Bir Değer mi?", *Bilgi ve Değer Sempozyumu*, Ankara 2003, s. 211-212.

dolayısıyla da ahlâkî sorumluluğundan bahsetmek zaten mümkün olmayacaktı. Öyleyse Kur'an, ahlâkın ne içkin ve ne de aşkın öğelerini ihmal etmektedir.

Öte yandan gördüğümüz gibi, Kur'an'a göre ahlâkî iyi ve kötüyü, "Allah'ın rızasını kazanma" gayesi ve niyetiyle yapılmış olma belirlemektedir. Bu iyi fiillerin (emirlerin) meleke haline getirilmesi, kişiyi muhsin, muttaki gibi niteliklerle işaret edildiği şekilde erdemli kılacaktır. Ancak onlar "hem dünyada hem de ahirette mutlu" olacaklardır (el-Bakara, 2/201).⁸⁶ Bu gaye ve niyetle yapılmamış; istismar ve kaytarıcılıkla yapılmış fiiller kişiyi ahlâklı yapmayacağı gibi mutlu da kılmayacaktır.

"Allah rızası için davranma"nın, teleolojik ahlâk görüşlerinin terimleriyle söylendiğinde, insana gösterilen en yüce gaye olduğunda şüphe yoktur. Ahlâkî/dinî bir fiilin değerini de, bu gayeye yönelmiş olma; deontolojik terimlerle bu gaye uğruna yapılmış olma belirlemektedir. Dolayısıyla 'li-vechillâh'ın, en yüce gaye ve en yüce mutluluğa işaret ettiğini söylemek nasıl mümkünse, onun en genel bir ahlâk ilkesi olduğunu söylememiz de mümkün görünmektedir.

Bu nedenle denebilir ki "Kur'an ahlâkı" hem teleolojik hem de deontolojik bir karakter taşımaktadır; ama onu ne sadece teleolojik, ne de sadece deontolojik olarak tanımlayabiliriz. Bir gaye ve bu gayeye ulaştıracak araçları/erdemleri (amel-i salih) belirlemesiyle teleolojik, bu gayenin her türlü hissi, patolojik, sosyal; adına ne denirse denilsin hiçbir dünyevî fayda/çıkar gütmekten sırf ahlâkî emir olduğu için yapma zorunluluğu getirmesiyle deontolojiktir. Li-vechillâh, sorumluluğun kaynağını ferdi ve sosyal hesapları, çıkarları aşan bir ilkeye bağlamakta; bu ilke uğruna davranmak da fiilin ahlâkî değerini belirlemektedir, ancak ahlâkî değerler de tek tek sayılmaktadır. Dolayısıyla bu en yüce gayeye göre davranma ilkesi, ahlâkî değerlerin değerini de belirleyen bir ölçüt olarak da konumlanmaktadır ki, bu, Kur'an ahlâkının deontolojik ahlâktan ayrıldığı en önemli bir diğer yöndür. Çünkü belirtildiği gibi deontolojik ahlâkta, ahlâk kanunundan önce hiçbir değerden bahsedilemez.

Ahlâkî gayeyi böyle bir ilkeye bağlamak, teleolojik ve deontolojik ahlâklara yeni bir takım imkânlar sağlar mı? Bu ayrı bir tartışma konusudur. Ancak açık olan şudur ki Kur'an'ın ahlâk nizamı, çoğunlukla anlaşıldığı gibi ne sadece teleolojiktir ve çoğunlukla ihmal edilmiş olduğu gibi ne de sadece deontolojiktir. Anladığımız kadarıyla Kur'an bu iki bakış açısının bütün imkân ve sınırlılıklarını göstermekte ve onların birbirlerini tamamlayan bakış açıları olduklarını vurgulamaktadır.

⁸⁶ Ayrıca bk. Âl-i İmrân 3/146-148; Hûd 11/3; en-Nahl 16/97; el-Ahkaf 46/20.